

UDK: 808.62—087: Franjevci (497.15) »16/17«
Izvorni znanstveni članak
Prilmljeno 10/1989

HERTA KUNA, SARAJEVO

BOSANSKO-HERCEGOVAČKA FRANJEVAČKA KOINE XVII I XVIII V. I NJENA DIJALEKATSKA BAZA

Autorica na temelju dosadašnjih izučavanja franjevačkih pisaca pokušava da razriješi pitanje odnosa jezika njihovih djela prema njihovom maternjem govoru. S obzirom da se radi o književnoj produkciji od početka XVII do kraja XVIII v. nameće se potreba analize jezika pisaca po vremenskim krugovima, pri čemu se jasno zapaža postepeni razvoj franjevačke koine u pravcu nivelacije najuočljivijih jezičkih razlika glavnih dijalekatskih area s kojih ova književnost po-tiče.

Dok je kod prvih pisaca (Divkovića i Bandulavića) još vrlo uočljiv sopstveni piščev idiolekt i u književnom izrazu, kod pisaca XVIII v. se već može konstatirati izrazito premošćavanje dijalekatskih razlika jednom kompromisnom normom, koja se dijelom oslanja na jezičku realnost šireg prostora (kompromisna ikavsko-ijekavska zamjena ja-ta), ali, isto tako, i na jezičku tradiciju literatura s kojima je ova knji-ževnost od početka u kontaktu (dubrovačka i pučkoreligiozna glagolj-ska hrvatska književnost: v. štakavizacija, zadržavanje grafeme *h*, lek-sika).

S obzirom da je ova literatura religiozna, uz to kompilatorska i prevodilačka (talijanski i latinski) na sintaksičkom planu jezik je pod-vrgnut uticajima jezika originala.

Primjeri dijalekatskog probijanja u kasnijoj eposi su sporadični, većinom kod pojava s niskom frekvencijom i čine isključivo mar-ginalne crte u literarnom jeziku ove književnosti.

Franjevačka koine bosansko-hercegovačkog područja relativno je dobro poznata, barem s obzirom na istraženost jezika njenih pojedinih predstavnika, i to iz različitih aspekata, a date su i neke sintetičke opservacije o njenim najizrazitijim jezičkim osobinama.¹ S obzirom na to da se radi o koine, a

¹ V. Đorđević Đ. S., Matija Divković, prilog istoriji srpske književnosti XVII veka, Glas SKA, 52, 53, Beograd, 1896, 1898; Marković, Sv., Jezik Ivana Ančića, SAN, Institut za srpskohrvatski jezik, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XIII, Beograd, 1958; Kuna H., Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića, ND NRBiH, Građa X, Sara-jevo, 1961; Kuna H., Jezik fra Filipa Laštrića, bosanskog franjevca XVIII vijeka. ANU BiH, Djela knj. XXVII, Sarajevo, 1967; Pavišić St., Jezik Stjepana Matijevi-ća, Rasprave Instituta za jezik, knj. 1, Zagreb, 1968; Vukomanović S., Jezik Stipana Markovca Margitića, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Monografije, knj. XXXIX, Beograd, 1971; Ignjatović D., Jezik štampanih dela Jerolima Filipovića, franjevačkog pisca XVIII veka, Institut za srpskohrvatski jezik, Biblioteka Južno-slovenskog filologa, N. S. 5, Beograd, 1974; Rešetar M., Posilovičev ikavsko-jekavski govor, Južnoslovenski filolog VIII, Beograd, 1928/29; Kuna H., Jezik bosanske knji-ževnosti XVII i XVIII vijeka u svjetlosti književnojezičkog manira, Zbornik za filo-logiju i lingvistiku, knj. XIV/1, Novi Sad, 1971; Brozović D., Uloga bosanskoherce-govačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture od Divko-vića do fra Grge Martića, Godišnjak Instituta za proučavanje jugoslovenskih knji-ževnosti, Sarajevo, 1973.

ne o standardnom jeziku, ne može se govoriti o jednoj sasvim koherentnoj jezičkoj strukturi, niti o stabilnoj normi, ali i pri uočljivim razlikama, koje se mogu konstatirati od pisca do pisca, ostaje osnovna struktura jezika, kao i njegova supstanca, koje se mogu definirati u relaciji prema dijalekatskoj osnovici, prema književnojezičkoj tradiciji, te prema stranim jezicima s kojima je ova književnost bila u neposrednom kontaktu.

Nas, međutim, u datom slučaju uglavnom interesira odnos prema dijalekatskoj bazi, tj. prema onom dijalektu i govoru koji su uvjetovani teritorijom s koje potječu pojedini autori, ali i onom širom koja zavisi od dijalekatskog tipa područja pretpostavljenog čitalačkog kruga ili auditorija. Pri tom treba imati u vidu i to da je ova književnost vezana za neke djelatne poteze rimske crkve proizašle iz pokreta protureformacije, koje su imale za svrhu da intenziviraju katoličku propagandu na ovom tlu. S tom svrhom je početkom XVII v. data inicijativa za stvaranje literature na »općem južnoslavenskom jeziku«, čiji je prvi izravni rezultat bila Kašićeva Gramatika (*Institutionum linguae illyricae, libri duo*, 1604. god.). Međutim, nije se moglo utvrditi da je ona imala neki direktniji uticaj na stvaranje franjevačke koine, nego se čak, vjerovatno, Kašić u svom kasnijem radu mogao oslanjati upravo na jezik djela prvih bosanskih franjevaca.² Ipak, ne treba izgubiti iz vida da je Kašić posjetio Bosnu i Hercegovinu na svom jednogodišnjem poslanstvu u krajevima pod turskom vlašću, te su, ako ništa drugo, ideje o jeziku upotrebljivom na široj teritoriji najvjerovatnije akeptirali i franjevci. Pa, zbog toga, iako Stjepan Margitić u Predgovoru svojoj knjizi »Izповied krstjanska« izričito kaže: »Ja onako izgovaram kako u nas u Jajcu govore«, a odmah i dodaje: »A svak izgovaraj na svoj način« — ne treba mu sasvim vjerovati, jer ni on, kao ni ostali franjevci, ne piše svojim maternjim govorom nego upravo franjevačkom koine, a dopuštenje da svako čita na svoj način samo dokazuje da je pisac svjestan ne samo jezičkih razlika nego i potrebe da se jezik prilagodi široj teritoriji.

No da bismo mogli u dovoljnoj mjeri osvijetliti odnos franjevačke koine prema njenoj dijalekatskoj bazi, moramo se, prije svega, pozabaviti dijalekatskom situacijom u Bosni i Hercegovini, barem u općim crtama. Pri tom treba da u naš krug interesovanja ulazi samo jezik katoličkog stanovništva onog vremena, pošto je čitava ova književna djelatnost u prvom redu njima i upućena. Uz to treba imati u vidu da je Bosna izrazito metanastazička oblast, te da je tokom stoljeća bila izložena jakim imigracijama, prije svega pravoslavnog stanovništva iz istočne Hercegovine, koje je izrazito novoštokavsko-ijekavsko, ali, isto tako, i zapadnohercegovačkoj struji katoličkog stanovništva s crtama mlađeg novoštokavskog ikavskog dijalekta. Uzeto u općim crtama starinačko katoličko bosansko stanovništvo je štokavsko, ali šćakavsko, s tim što je zapadno područje ikavsko, a istočno ijekavsko (granica je pretežno rijeka Bosna s manjim odstupanjima u pravcu zapada).³ Treba naro-

² V. Gabrić-Bagarić D., Divkovićev Nauk krstjanski (mali) prema Kašićevom i Komulovićevom Nauku, Zbornik radova Matiji Divkoviću, Sarajevo, 1982, str. 119, 127.

³ V. Brozović D., O jednom problemu naše historijske dijalektologije — stara ikavsko-ijekavska granica, Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. IV—V, Novi Sad, te da je tokom stoljeća bila izložena jakim imigracijama 1961/62, str. 56.

čito naglasiti da starinačko hrvatsko ijekavsko stanovništvo istočne i dijelom centralne Bosne pripada, u stvari, tuzlansko-fojničkim govorima, odnosno tzv. ijekavskošćakavskom dijalektu, koji pripada starijem tipu štokavskih govora.⁴

Kako je rečeno, zapadnobosanska area karakteristična je po jačoj imigraciji zapadnohercegovačkih ikavskih novoštokavskih govora, koji su uz to izrazito štakavski (uz veoma jak talas istočnohercegovačkih srpskih ijekavskih govora), što će već do XVII vijeka jako poremetiti osnovni ikavskošćakavski supstrat. Pri tome treba imati u vidu i to da neke osobine karakteristične za čakavske govore ($d' \rightarrow j$; neizmijenjeno -jt-, -jd- u kompozitama glagola iti, promjena $a \rightarrow e$ (resti), $o \rightarrow e$ (greb)) imaju izoglosu koja obuhvata i znatan dio bosanskih štokavskih govora, ne samo ikavskih nego i ijekavskih, istina za $a, o \rightarrow e$ samo u pojedinačnim primjerima, tj. leksički distribuirano.

U pogledu hercegovačke govorne aree situacija je daleko prostija. Prije svega, u zapadnoj Hercegovini (tj. zapadno od Neretve) koncentrirana je velika većina katoličkog stanovništva, koje je manje-više, kompaktno i po svojim govornim karakteristikama, a u cjelini pripada mlađem ikavskom dijalektu, koji je, za razliku od bosanske situacije, izrazito štakavski. Međutim, iako je ovaj prostor izrazito novoštokavski, on u bosanskoj franjevačkoj literaturi nije izvršio onaj uticaj koji bi se očekivao, čini se u prvom redu zbog toga što je na ovom prostoru registrovan relativno skroman broj pisaca i djela, koji su se, uz to, pojavili i nešto kasnije kad je već podmaklo formiranje franjevačke literarne koine. Osim toga, za organizaciju bosansko-hercegovačkih franjevacu, tzv. Bosnu Argentinu, centralni su bili samostani na prostoru ijekavskošćakavskog dijalekta, tj. Fojnica, Kreševo i Kraljeva Sutjeska.⁵

Općenito govoreći, pri razmatranju relevantnih crta dijalekatske situacije u Bosni i Hercegovini treba zapaziti i to da među organskim govorima ne postoje odsudne razlike, bar ne takve koje bi činile nepremostive prepreke stvaranju, manje-više, jedinstvene koine. Osim toga, znatan broj diferencijalnih osobina nije evidentan u pisanoj riječi jer pripada prozodijskim elementima jezika, ili je riječ o osobinama koje su inače slabe frekvencije, naročito u pisanom tekstu. Najizrazitija dijalekatska distinktivna osobina je, kako se iz dosadašnjeg izlaganja da zaključiti, zamjena jata, s obzirom da je cijelo područje podijeljeno na zapadni ikavski i istočni ijekavski prostor (ijekavsko-ikavski govor katolika u Žepču je beznačajan za globalnu podjelu).

Govori ijekavskošćakavskog dijalekta imaju, osim toga, u zamjeni jata i niz specifičnosti: zadržavanje je ispred *j*, dosljedni razvoj primarnog -ir, -ir- u *ijer*, sporadično *C+rje*, ikavski refleksi u *prě-*, *prěd-*, *prěko*, relativno visok procent ekavizama, *ñe-* u zamjenica i priloga. Na ikavskom terenu zamjena jata nema značajnijih osobitosti, osim što se danas sreće i dosta jeka-

⁴ V. o tom Brozović D., O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, pos. ot., iz Hrvatskog dijalektološkog zbornika, knj. 2, Zagreb, 1966.

⁵ V. Jelenić J., Kultura i bosanski franjevci, Sarajevo, 1912, knj. I, str. 37, 125, 130—132, 173, 211—212.

vizama i ekavizama, ali se već i na temelju primjera može zaključiti da u većini slučajeva predstavljaju import iz susjednih govora ili iz standardnog jezika.⁶

Što se tiče druge relevantne osobine — šćakavizma, iako je danas taj refleks starih grupa već jako prekriven standardnim *šta*, njegovo postojanje na cijelom bosanskom tlu još uvijek je sasvim evidentno, nasuprot Hercegovini gdje je dosljedno *šta*.⁷ Danas vrlo rasprostranjena fonološka osobina svih hrvatskih govora u Bosni i Hercegovini je ispadanje foneme *h* iz konsonantske sisteme, osobina koja je, po svemu sudeći, evidentna već od XVII v. na ovom tlu. Osim toga, ta crta bitno odvaja srpsko i hrvatsko stanovništvo od muslimanskog na cijelom području Bosne i Hercegovine.⁸ Sve te crte su odražene u franjevačkoj koine, ali na sasvim specifičan način, u skladu sa već pominjanim idejama u stvaranju koine.

Kako je rečeno, početni impuls franjevačkoj književnosti dala je protu-reformacija sa svojim idejama katoličke propagande na narodnim jezicima. U skladu s tim tendencijama javljaju se u relativno kratkom vremenskom razmaku dva pisca sa dvije jezičke aree, i to Matija Divković (Nauk krstjanski, Mleci, 1611. god.), te Ivan Bandulavić (Pištole i evanđelja, 1613. god.). Matija Divković je za ovu književnost mnogo značajniji pisac i smatra se rodonačelnikom franjevačke književnosti ne samo zbog broja svojih djela nego i zbog njihova literarnog kvaliteta i čitanosti.⁹ Divković je iz istočne Bosne, rođen je u Jelaškama, na terenu ijekavskošćakavskih govora, gdje je proveo i najveći dio života. Bandulavić je, međutim, napisao samo Pištole, rođen je u zapadnoj Bosni, u Donjem Vakufu krajem XVI v., tj. na terenu ikavskošćakavskih govora, i to je sve što se o njemu zna.¹⁰

Kod te dvojice prvih pisaca bosanske franjevačke književnosti jezička neusaglašenost je još znatna, i to ne samo zbog toga što su sa različitim dijalekatskih terena, a njihov jezik još u dobroj mjeri odražava njihove govore, nego i zbog samog tipa njihovog književnog rada, te njihovih literarnih opredjeljenja. Osim toga, razlika između ta dva pisca je i u upotrebi pisma. Dok se Divković služi u Bosni uobičajenom bosančicom, koja je utemeljeno u narodu staro bosansko pismo, Bandulavić je pisao latinicom, kao što su činili, po pravilu, i hercegovački pisci, a u to vrijeme je latinicom pisana i cijela dubrovačko-dalmatinska literatura, kako svjetovna tako i religiozna. Međutim, pri analizi sličnosti i različitosti u jeziku ovih pisaca treba imati u vidu i inherentno svojstvo literarnog jezika, tj. da se ono nužno naslanja na neku od literarnih tradicija s kojom je u kontaktu.

⁶ V. Brozović D., *Ijekavskošćakavski*, str. 121, 132—134; Peco A., *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. I, Sarajevo, 1975, str. 111 i d., 125 i d., 131 i d.

⁷ V. Brozović D., *Ijekavskošćakavski*, str. 143—144; Peco A., n. d., str. 206—214.

⁸ V. Peco A., n. d., str. 215—216, 238, 239; Brozović D., *Ijekavskošćakavski*, str. 141.

⁹ V. Rizvić M., *Estetski arhaizam Matije Divkovića*, Zbornik radova o Matiji Divkoviću, Sarajevo, 1982, str. 157—161; Kovačić A., *Književno-povijesni sudovi o Matiji Divkoviću i njegovom književnom stvaralaštvu*, Zbornik, 1982, str. 216—221.

¹⁰ U ovom radu koristim se podacima iz još neobjavljene knjige D. Gabrić-Bagarić, *Jezik Ivana Bandulavića*, na čemu joj se svesrdno zahvaljujem.

Kao prvi literati s ovog tla obojica su se nužno naslanjala na postojeću katoličku književnost na narodnom jeziku, a to je mogla biti pučkoreligiozna glagoljska, ili dubrovačko-dalmatinska književnost, religijska ili ona u kojoj preovlađuje religiozna nota, tj. književnost koja je sa bosanskohercegovačkom bila na istoj ideološkoj ravni. Za oslanjanje franjevaca na raniju bosansku srednjovjekovnu književnost nije bilo osnova, jer proskribirana od Rima kao jeretička nije mogla ni u kom slučaju poslužiti kao građa ili obrazac, a pored toga po svojem žanru i strukturi ta književnost nije pružala građu koja bi odgovarala zahtjevima franjevačke književnosti (to su bile biblijske knjige, uglavnom samo Novi zavjet).¹¹

Divković se za svoja djela poslužio latinskom i talijanskom aktualnom literaturom, tako da većim dijelom njegov opus predstavljaju kompilacije prijevoda, mada veoma slobodnog, ali je on u to utkao i nešto građe iz pučkoreligiozne glagoljske književnosti, a zatim i iz dubrovačke literature, te na taj način jasno pokazao i svoje literarnojezičke veze.¹² Bandulavić je, takođe, prevodilac i adaptator, s tim što se on i tekstualno i jezički više naslanjao na dubrovačko-dalmatinske izvore u svom radu na prevodu Leksionara, i to koliko čakavske (Zadarski, Bernardinov, Zborovčićev), toliko i na štokavski (Ranjinin), mada je očigledno svoj tekst prilagodio štokavskom tlu i u tom pogledu je na njega nesumnjivo jači uticaj izvršio Ranjinin leksionar,¹³ što znači da u jezičkom pogledu ni Bandulavićeve Pištrole ne predstavljaju prosto prilagođivanje teksta njegovu maternjem govoru, kao što ni kod Divkovića nije jezik čisti odraz njegovog idiolekta.

U stvari, prvi počeci bilo kojeg literarnog jezika nikad ne odgovaraju konkretnom organskom govoru već iz toga razloga što se zadaci koje literarni jezik mora ispuniti izdižu daleko iznad kolokvijalnog izraza. Prije svega, tu je pitanje auditorija za koji se piše i po prirodi stvari postoji težnja da se on proširi na što veći prostor, pa će u skladu s tim svaki pisac štampanih djela nastojati da izostavlja dijalekatske osobine sa užom izoglosom prostiranja ukoliko su u jeziku frekventne i oštro uočljive, prihvatajući one koje smatra općijim i proširenijim. Zatim, pisac ne može da izbjegne presiji tradicije, čak i kad se radi o originalnom stvaraocu, a u ovoj literaturi riječ je, uglavnom, o preuzimanju i prijevodu, gdje je uticaj literature na koju se pisac naslanja još očitiji. Zatim, pri prevođenju pisac najčešće ne može sasvim izbjeći uticaj jezika s kojega prevodi, naročito u sintaksi, a donekle i u leksici, a to je pogotovo slučaj u religioznoj literaturi ovog tipa, koja je podvrgnuta strogoj cenzuri, pa se zbog toga značajni dijelovi teksta prevode takoreći riječ po riječ. Pored toga, kad je u pitanju literarni jezik, uvijek izbija u prvi plan pitanje leksike, s obzirom na to da kolokvijalni jezik rijetko kad raspolaze dovoljnim leksičkim fondom za pokrivanje apstraktnog poj-

¹¹ V. Kuna H., *Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost (u knjizi: Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, str. 49–84.

¹² V. Đorđević Đ. S., Matija Divković, Glas SKA, 53, Beograd, 1898, str. 45–64; Vončina J., Divkovićeve jezičnostilska redakcija Vetranovićeve drame, Zbornik radova o Matiji Divkoviću, str. 83–94.

¹³ V. Gabrić-Bagarić D., n. d., Zaključak.

movlja. Zbog svega toga, iako zapravo jezik Divkovićev i Bandulavićev još ne predstavljaju franjevačku koine, oni ipak nisu po svojoj supstanci i strukturi ni maternji jezik pisca niti govor jedne aree, pa se zbog toga dijalekatska situacija terena može sagledati samo pod uslovom da se minucioznom analizom odstrane oni jezički slojevi koji su literarnog porijekla.

O Divkovićevom jeziku je dosta pisano i neke osobine njegova jezika eksplicite se mogu dovesti u vezu s njegovim govorom i sa situacijom u ije-kavskošćakavskom dijalektu. To je, prije svega, sasvim izraziti ijekavizam, u kojem se, uz to, pojavljuju i navedene specifičnosti u refleksu jata za ovo područje (*-ier-, -ier, pri-* gotovo redovno, *prid-, priko, -ie-* u fleksivnim završecima). Međutim, već Đorđević konstatuje relativno znatan broj primjera sa ikavskom zamjenom, od čega se sa isključivo ikavskim refleksom notiraju upravo religiozni termini: *divica, divičanstvo, ditić, divičanski*.¹⁴ Očito je da ikavski refleks treba vezati za literarne uticaje iz konzultovane i upotrijebljene literature, pri čemu je dosta interesantan i podatak da se u kasnijim izdanjima (posthumnim) ikavizacija pojačava. Iako je u ovim govorima prisutan izvjestan broj ekavizama, notirani primjeri se u Divkovića ne slažu u potpunosti sa pobilježenim primjerima na terenu, što, takođe, upućuje na veze sa starijom, u prvom redu pučkoreligioznom književnošću.¹⁵

U drugoj relevantnoj osobini situacija je nejasnija s obzirom da se Divković služi bosančicom te primarno *stj, skj* redovno bilježi grafemom šta (ш). Iako Đorđević za potvrdu teze da je Divković štakavac, navodi izvjestan broj primjera gdje Divković piše *шт* (*причештениа, годиште*), on ne uočava da Divković piše i *жешти* ili *наижеста*, što upravo potvrđuje izraženi literarni uticaj dubrovačkih pisaca, s jedne strane, a s druge govori o mogućnosti dvojne fonološke interpretacije jedne grafeme (tj. vrijednost *št* i *šč*).¹⁶

Iako Divković uglavnom zadržava glas *h*, zbog grešaka u njegovom bilježenju, naročito u kasnijim izdanjima, nedvojbeno je da se u tom pogledu odražava govorna situacija, mada je, općenito, bilježenje ovog glasa svakako podržavano i čakavskom literaturom, ali i konzervativnošću literarnog jezika uopće. Divkovićev idiolekt probija u nizu fonoloških osobina (npr. *f* → *p*, *-l-* → *uo*, bilježenje nehotovanih primjera, sa *dj, tj, bj, vj, pj*), možda tu treba ubrojati i *meja, gospoja*, ali *tuji, mlaji, slaje* su, svakako, slučajevi koji ne moraju biti govorna osobina područja nego, možda) literarni import, kao što je to i refleks nazala u *prijati*.¹⁷

Kod Bandulavića, kao pripadnika ikavskošćakavskih govora, očekivali bismo čisti ikavski refleks, već i stoga što su mu bar kao priručni tekst poslužili stariji čakavski lekcionari. Međutim, kako je na temelju tekstološke analize utvrđeno, Bandulavićev Lekcionar po obimu premašuje sve ranije lekcionare, pa bi se prije moglo govoriti o prijevodu s latinskog nego o pre-radi, zbog čega bi onda trebalo pretpostaviti da će jače doći do izražaja nje-

¹⁴ V. Đorđević Đ. S., n. d., sv. 52, str. 115, 136.

¹⁵ V. Brozović D., Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u dolini rijeke Fojnice, Ljetopis JAZU 63, Zagreb, 1959, str. 432.

¹⁶ V. Đorđević Đ. S., n. d., sv. 52, str. 115, 136.

¹⁷ V. Đorđević Đ. S., n. d., sv. 52, str. 89, 108.

gov idiolekt.¹⁸ Odista, za jezik Pištola može se utvrditi da je, manje-više, ikavski, manji broj ekavizama ne bi remetio jezičku konzistentnost s obzirom da je to i danas inherentna osobina ovog dijalekatskog tipa.¹⁹ Međutim, i ovdje se pojavljuje izvjestan broj ijekavizama, prije svega u fleksivnim završecima, ali i u nekim korijenskim morfemama, što upućuje na uticaj Ranjininog lekcionara, možda ne kao direktno preuzimanje iz teksta nego kao literarno usvajanje nekih leksema u ijekavskom obliku.²⁰

S obzirom da je Bandulavić pisao latinicom lakše je rješiv i problem *šta*, odnosno *šća*-refleksa. Iznenađuje da je već kod Bandulavića pretežno *št* nad *šč* kao refleks starih grupa *stj*, *skj*, s tim što se i kod njega javljaju primjeri tipa *ožalošten*, *očisten*, te vrlo karakteristično sasvim literarno *vodokršte*. Ovo je razumljivije ako imamo u vidu da je na Bandulavića znatniji uticaj morao vršiti Ranjinin lekcionar, kao njegov štokavski uzor, s obzirom da je prema čakavskim lekcionarima morao imati izvjesnu distancu u pogledu jezika. No kako je literarna tradicija snažna pokazuju kod Bandulavića oblici kao *vapiti*, *vazam*, široko rasprostranjeni i u dalmatinsko-dubrovačkoj literaturi. I kod Bandulavića se dobro čuva *h*, međutim, kod njega to ne mora biti isključivo osobina njegova idiolekta; u dobroj je mjeri moglo biti podržano čakavskim kao i dubrovačkim lekcionarima. Fonem *j* mj. *đ* zabilježen je, kao i kod Divkovića, pretežno u *meju*, *gospoja*, izvan toga primjera je čak manje nego u Divkovića i ne čine sustavnu crtu, po čemu je vidljivo da predstavljaju samo direktno tekstualno preuzimanje.

Treba pomenuti da je na području s kojeg potječe Bandulavić danas konstatovan već pomiješani šćakavsko-štakavski²¹, međutim, pored savremene jezičke standardizacije treba uzeti u obzir migraciona pomjeranja i raznovrsne uticaje s tim u vezi. Zbog svega toga, u Bandulavićevom tekstu možemo već do izvjesne mjere vidjeti naznaku formiranja franjevačke koine, kojoj je uz bosanske štokavske govore poslužila i hrvatska katolička literarna tradicija.

Drugi krug franjevačkih pisaca predstavljaju pisci XVII v. kod kojih se već mogu identificirati, u manjoj ili većoj mjeri, crte koine na fonološkom planu. Najvažniji su Ivan Ančić i Pavao Posilović, s obzirom da djelo Pavla Papića nije štampano, a Stjepan Matijević je svoj »Ispovjedaonik« štampao za razliku od ostalih bosanskih franjevaca crkvenom ćirilicom, pa je ostao relativno slabije poznat.²² I Ančić i Posilović su po svom porijeklu iz zapadne Bosne sa ikavsko-šćakavskog tla, dok su Matijević i Papić sa područja ijekavsko-šćakavskog dijalekta (Matijević je iz Tuzle, Papić iz Sarajeva), pa ipak su u njihovom jeziku lako uočljive vrlo izrazite podudarnosti.

¹⁸ Tekstološku analizu izvršila je D. Gabrić-Bagarić u navedenoj knjizi.

¹⁹ V. Peco A., n. d., str. 132—136.

²⁰ Primjeri: *zvijezda*, *scijeniti*, *zapovijed*, *podijeliti*; *velicijem*, *mnozijek* i sl., te *pijer*, *uskrijesi*, *mijer* i sl. Primjeri su citirani prema knjizi D. Gabrić-Bagarić, u normalizovanom obliku.

²¹ V. Peco A., n. d., str. 207—215.

²² P. Papić, »Sedam trublji za probuditi grešnika na pokoru« — nalazi se danas u rukopisu na Kaptolu u Zagrebu; o Matijevićevom »Ispovjedaoniku« v. detaljnije Pavešić S., *Jezik Stjepana Matijevića*, Rasprave Instituta za jezik, knj. I, Zagreb, 1968.

Općenito govoreći najuočljivija zajednička crta cijele franjevačke literature od samog početka je leksika, i to upravo intelektualni i apstraktni sloj leksike, te crkvena terminologija, o čemu će kasnije biti govora. Takođe su konstatovane i određene sintaksičke osobitosti koje karakteriziraju upravo literarnu strukturu djela ove književnosti i ukazuju na njihove latinsko-talijanske izvore. Međutim, od posebne je važnosti činjenica da se sa leksičkog i sintaksičkog nivoa određena izniveliranost jezika prenosi i na fonološki plan jezika, gdje je takvo ujednačavanje moralo biti uzrokovano svjesnom jezičkom adaptacijom, rekli bismo ciljnim nastojanjem za jedinstvenom koine, dok su u sintaksi i leksici ujednačavanje nametale srodne teme i karakter samoga teksta.

Već se kod Ančića konstatira da postoji miješanje ikavskog i ijekavskog refleksa, a naročito je značajno što je to u većoj mjeri karakteristika njegovih kasnijih djela, možda i pod Posilovićevim uticajem, čime se može protumačiti i to da je ijekavski refleks zabilježen gotovo isključivo u dugim slogovima i relativno često u fleksivnim završecima.²³ Iako Marković šćakavsko-štakavsku mješavinu u Ančićevom jeziku vezuje za dijalekatsko miješanje na terenu, vjerovatnije će biti da je ono, ukoliko ga je u to vrijeme i bilo, svakako podržano situacijom u literarnom jeziku njegovih prethodnika, prije svega Bandulovića, s obzirom da i Ančić piše latinicom. U pogledu glasa *h* kod Ančića je već sasvim vidljivo njegovo ispadanje iz fonološke sisteme, ali u izvjesnim slučajevima se zadržava njegovo bilježenje, najčešće kao grafički znak, ali svakako to postaje i tipična oznaka koine.²⁴

Kod Posilovića još je jače izražen dvojaki refleks jata, sa izvjesnom pravilnošću koja će postati karakteristika bosansko-hercegovačke franjevačke koine: *ije* u dugim, a *i* u kratkim slogovima, čemu je Rešetar pokušao da nađe objašnjenje u govornoj situaciji.²⁵ Za razliku od Posilovića i Ančića kod Matijevića je jače izražen domaći idiolekt, a pošto je on iz Tuzle, prema očekivanju kod njega se sreće izraziti ijekavizam sa specifičnostima ijekavsko-šćakavskih govora, pa ipak, iako Matijević po pismu (crkvena cirilica) stoji donekle izvan uobičajenih franjevačkih literarnih tokova, i kod njega je zabilježeno nešto ikavizama, pretežno u crkvenim terminima.²⁶ Međutim, kako vrlo sličnu distribuciju zamjena jata nalazimo zatim ne samo kod Margitića, pisca sa ikavskog tla iz XVIII v., nego i kod Laštrića, pisca sa ijekavskog područja, tačnije, iz središta ijekavsko-šćakavskog dijalekta, očito je da se radi o zakonima koine, tj. o jednoj labilnoj literarnoj normi, kojoj je cilj prilagođavanje literature najširem tlu. Uostalom, detaljnija analiza i kod Laštrića i kod Posilovića, kao i kod Margitića, pokazuje da je riječ o isforsiranoj ikavštini, odnosno ijekavštini, što bjelodano pokazuju primjeri koji stoje izvan norme jer probijaju iz piščevog idiolekta.²⁷

²³ V. Marković, Sv., n. dj., str. 29—36, a za Posilovića v. M. Rešetar, Posilovićev ikavsko-ijekavski govor, Južnoslovenski filolog, br. VIII, Beograd, 1928/29, str. 81—87.

²⁴ V. Marković Sv., n. d., str. 60—66.

²⁵ V. Rešetar M., n. d., str. 81—87.

²⁶ V. Pavešić S., n. d., str. 384.

²⁷ V. Kuna H., Jezik fra Filipa Laštrića, str. 61—79.

Sasvim je adekvatna i situacija u pogledu štakavskog refleksa, mada kod Posilovića i Matijevića, koji pišu bosančicom, odnosno ćirilicom, ostaje otvoreno pitanje ambivalentnog čitanja grafeme *šta* (tj. *št* i *šč*), s tim što izvjesni primjeri na *st*, *št* ukazuju na stvarno stanje.²⁸ Glas *h*, odnosno njegov grafem kod Posilovića bilježi se čak češće no kod Ančića, a jednako kolebanje i približno na isti način je i kod svih ostalih pisaca iz Bosne, što jasno svjedoči, s jedne strane, o nestajanju i nestanku tog glasa, a s druge, o njegovoj literarnoj upotrebi.

U trećoj grupi pisaca, tj. kod franjevaca XVIII v., uglavnom imamo posla sa već formiranom koine sa jače izraženim karakteristikama dvojne zamjene jata i izraženijom štakavizacijom. Iako Margitićevu dvojnju zamjenu jata Vukomanović pokušava tumačiti ikavizacijom navodnog primarnog ikavsko-ijekavskog govora, u sklopu razmatranja cijele franjevačke književnosti ovaj argument ostaje sasvim neuvjerljiv, naročito stoga što navedeni primjeri pokazuju refleks *i* u znatnoj mjeri i u dugim slogovima uz istovremenu zamjenu sa *ije*.²⁹ S druge strane, analiza Laštrićevog jezika pokazuje gotovo na isti način distribuciju zamjene dugog i kratkog jata, čak sa ikavizmima i u dugim slogovima, iako je nesumnjivo utvrđeno na temelju specifičnih zamjena jata, karakterističnih za njegov maternji govor (v. *pier*, *izvjera*, *smiejete*, *ije-* u fleksivnim završecima) da je u pitanju čisti ijekavac.³⁰ Za razliku od Margitića, koji piše bosančicom, Laštrić je latinički pisac, pa je kod njega sa dosta sigurnosti moguće ustanoviti razdiobu *šta* i *šća*-refleksa. I Laštrić pokazuje znatnu prevagu refleksa *št* i znatno manji broj primjera sa *šč*, što je općenito karakteristika bosanske franjevačke književnosti i očigledno ne odražava govornu situaciju, kao što ni Margitićeva upotreba ćiriličkog *šta* ne znači da je izgovor odgovarao uobičajenoj vrijednosti ove foneme na štokavskom području, s obzirom da greške tipa *utočiste*, *očišteni* i kod njega ukazuju na princip koine u kojoj se grupa *šč* redovno mijenja u *št*³¹; u tom je smislu vrlo karakterističan primjer Laštrićevo *vodokršte*, gdje se, de facto, radi o novom jotovanju, a sama leksema u tom obliku sreće se i u drugih franjevaca.

Uostalom, koliko može biti jaka norma i u koine dokazuju brojni nehotovani primjeri u glagolskih imenica na sufiks *-nje* u svih pisaca, čak frekventno i kod pisaca XVIII v., iako naravno ima i suprotnih primjera, što je samo dokaz da je riječ o koine i maniru, a ne o kodifikaciji. Potpuno odgovarajuće stanje je i u bilježenju, odnosno nebilježenju *h*, u XVIII v. sigurno već prazne grafeme.³²

U ovom vremenu pojavljuju se i dva pisca iz Hercegovine, Lovro Sitović iz Ljubuškog i Marijan Lekušić iz Mostara. Međutim, kad je riječ o Herce-

²⁸ V. Brozović D., *Ijekavskoščakavski*, str. 145.

²⁹ V. Vukomanović Sl., n. d., str. 33—51.

³⁰ V. Kuna H., Filip Laštrić, str. 70—76.

³¹ V. Kuna H., Filip Laštrić, str. 105—110; Vukomanović, Sl., n. d., str. 81—82.

³² V. Kuna H., *Jezik bosanske književnosti XVII i XVIII vijeka u svjetlosti književnojezičkog manira*, Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske, knj. XIV/1, Novi Sad, 1971, str. 46—47.

govcima, bitno je da su oni jače od bosanskih vezani za Dalmaciju i njenu književnost, što se očituje i u njihovim djelima, koja se, bar na planu fonetike, unekoliko odvajaju od pisaca bosanske književnosti. Lekušičev jezik nije do sada istraživani, ali je kod njega prisutan očit ikavizam; ijekavski refleks notiran je pretežno u fleksivnim završecima, ipak se za razliku od Sitovića našlo i nešto primjera sa *ije/je* u korijenskim morfemama, dok je kod Sitovića zabilježen samo jedan primjer sa ijekavskim refleksom, i to u tipičnom stajaćem izrazu narodne pjesme (*Zadra bijeloga*). Mislim da se ne radi isključivo o činjenici da su obojica sa ikavskog tla, nego i o vezanosti za dalmatinsku literaturu koja je podržala ikavsku orijentaciju. Međutim, Lekušić je ipak općenito jače pod uticajem bosanske franjevačke književnosti, što se vidi i po izvjesnom broju šćakavizama, dok se kod Sitovića dosljedno sreće samo štakavizam.³³

Posebno je kod ove dvojice pisaca interesantna situacija u vezi sa glasom *h*. Naime, Sitović je po porijeklu Musliman, koji je prešao na katoličanstvo, pa se u njegovom djelu u potpunosti čuva *h* kao živa fonema. Za Lekušića nema podataka, ali na temelju uvida u tekst čini se da i on dobro čuva taj glas, iako već ima primjera gubljenja, što donekle iznenađuje, jer Mostar pripada govorima koji ne poznaju *h* (katolici i pravoslavni). Međutim, pošto Lekušić upotrebljava *h* i kao grafijski znak, nekad u funkciji označavanja dužine prethodnog sloga, tako da se javljaju i paralelni primjeri gdje nije zabilježeno etimološko *h* nego je akcentom označena dužina prethodnog vokala, biće da se ipak radi samo o dobrom poznavanju norme.³⁴

Međutim, franjevačku koine, kako je već rečeno, u velikoj mjeri određuje leksika, a novija proučavanja su pokazala da po provenijenciji veliki dio leksičkog fonda koji se odnosi na apstraktne pojmove treba vezati čak za staroslavenski i crkvenoslavenski. Ili, drukčije rečeno, on je nastao u općoj crkvenoslavenskoj leksici derivacijom iz postojeće leksike staroslavenskih kanonskih spisa, a naročito velik broj zauzimaju glagolske imenice istog porijekla. U ovu grupu riječi treba pribrojati i složenice, po tipu istog postanja, što sve upućuje na povezanost ove književnosti u prvom redu sa hrvatsko-glagoljskim prostorom, a zatim i sa leksikom hrvatskih religioznih pisaca XVI—XVIII v. Već prema Rječniku JAZU vidljivo je da je najvećim dijelom ova leksika zajednička, i to ne samo kod bosanskih i hercegovačkih franjevaca, a istu funkciju vrši i jedan dio posuđenica, prije svega iz latinskog i talijanskog, što proizlazi dijelom iz načina stvaranja ove literature. Međutim najveći dio ovih posuđenica pripada crkvenoj i vjerskoj terminologiji.³⁵

³³ V. Kuna H., Lovro Sitović, str. 131—132, 142; primjeri za Lekušića (v. *slatkijeh*, i *milostivijeh* 14, *ovijem velicijem* 16, *poslije* 19, *radijeljena* 37, *vidieti* 39, *zapoviedi* 41, *čoviečanskoga* 49, *podnie* (3. l. aor.), *za naslonišće* 36, *milošći* 40, i sl.) potiču iz njegovog jedinog djela »Bogoljubna razmišljanja«, Mleci, 1730, brojevi strana navode se prema originalu.

³⁴ V. Kuna H., Lovro Sitović, str. 137—139; primjeri za Lekušića: *od noguh* 14, *ožalošteneh* 40, *nada svieih inieih najmilitjè* 41 i sl.

³⁵ V. Kuna H., Neka izvorišta bosanskohercegovačke franjevačke leksike XVII i XVIII v., Leksikografija i leksikologija (Zbornik radova), ANU BiH, Posebna izdanja, knj. 85, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo, 1988, str. 173—179.

U pogledu odnosa koine i dijalekta na sintaksičkom planu dovoljno je upozoriti na činjenicu da veliki dio franjevačkih tekstova predstavljaju prijevodi s talijanskog i latinskog, što je onda uslovalo pojavu stranih sintaksičkih struktura, dok se u pogledu dijalekatskih osobitosti može samo konstatirati da su bosanski i hercegovački govori cijelog područja relativno ujednačeni već zbog svoje štokavske osnovice, pa se to, uglavnom, tako odrazilo i u tekstovima. Međutim, pitanje da li su strane sintaksičke osobine vezane samo za direktan prijevod ili su usvojene kao samostalne odlike koine načelno je pitanje. Analiza je pokazala da je jedan dio ovih osobina, najviše onih koje se mogu vezati za talijanski, apsorbirala franjevačka koine kao svoju inherentnu osobinu. To su konstrukcije kao *za + infinitiv* u vrijednosti finalne rečenice, prilog *od* sa genitivom uz glagole govorenja i mišljenja, kao i proširena upotreba ovog prijedloga, zatim akuzativ s infinitivom uz glagol *činiti* i sl., a prema latinskom se pojavljuju primjeri upotrebe zavisnih padeža glagolskog priloga sadašnjeg, najčešće sa dodacima. Međutim, u većini posljednjih slučajeva najčešće je riječ ili o direktnom prijevodu ili o biblijskom tekstu.³⁶

Iako se jezička ujednačenost franjevačke koine ogleda, u prvom redu, u leksičkoj sferi, što je inače opća karakteristika literarnih jezika, a u konkretnom slučaju radi se o koine koja je nastala na dosta jezički ujednačenom štokavskom prostoru, posebno treba naglasiti da se jezička interferencija proširila i na fonološki plan jezika, tako da je u najizrazitijim dijalekatskim karakteristikama došlo do svojevrstnog prevladavanja govornih razlika različitih area. To se, prije svega, odnosi na jat sa izrazito literarnom ikavsko-ijekavskom zamjenom, zatim na trend štakavizacije, takođe kao literarne osobine, te napokon na zadržavanje grafeme *h* i onda kad ona više nema svoje fonološke vrijednosti u govorima na kojima bazira koine. Ovo, naravno, ne znači da se u jeziku pojedinih pisaca sporadično ne javljaju dijalekatske odlike sa užom areom prostiranja, ali je njihova pojava u suštini marginalnog karaktera, uvijek sa vrlo slabom frekvencijom, tako da se njima ne narušava osnovni karakter koine kao manje-više ustaljenog literarnog jezika jednobraznog jezičkog profila.

Summary

BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN KOINÉ OF THE 17th AND 18th CENTURIES AND ITS DIALECTAL BASIS

On the basis of the present day research on the Franciscan writers, the author tries to solve the question of the relation between the language of their works and their idiolects.

³⁶ V. Kuna H., Talijansko-latinski uticaji u jeziku bosansko-hercegovačkih franjevaca XVII i XVIII v., Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 6/sv. 1, Beograd, 1977, str. 373—385.